

İSLAM'IN AKILCI EKOLÜ MU'TEZİLE¹

Hasan KURT²

Özet

Bu makalede İslam tarihinde itikadî konularda ilk defa akla öncelik vermiş olan Mu'tezile Mezhebi ele alınmıştır. Mu'tezile isminin nereden geldiği, Mu'tezile'yi doğuran sebepler, bu mezhebin tarihi seyri, genel prensipleri ile ana kolları belirlenmiştir. Günümüzde sınırlı sayıda kaynaklarına ulaşılabilen bu akılcı mezhebin doğru anlaşılmasına katkıda bulunmak amacıyla böyle bir araştırma yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Mu'tezile, mezhep, akıl, itikad, inanç*

MU'TAZILETE: RATIONAL SCHOOL OF ISLAM

Abstract

In this article Mutazila, the sect which has stressed on the logical side in Islamic theology during the history, is examined. The origin of the name of Mutazila, the causes of its foundations, its historical developments and its general principles are explained. It is aimed to contribute more correctly of this logical mazhap, which has so few resources in the contemporary time.

Keywords: *Mutazila, mazhap, sect, logic, faith, belief*

¹ Bu makale, "Mu'tezile ile Mâtürîdiyye Arasındaki Temel Farklar: Ka'bî ve Mâtürîdî Örneği, İstanbul, 2008" adlı çalışmadan yararlanılarak hazırlanmıştır.

² Doç. Dr., Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi İDKAB Eğitimi
iletişim: hkurt@bartin.edu.tr

GİRİŞ

Mezhepler tarihi müellifleri Mu'tezile'yi incelerken farklı yöntemler kullandıkları için mezhebin adı, doğuşu ve kolları hakkında muhtelif görüşler ileri sürmüşlerdir. Bu sebeple öncelikle bu konuları değerlendirmek gerekmektedir.

Mu'tezile İsminin Kaynağı

Mu'tezile ismi, sözlükte “uzaklaşmak”, “ayrılmak”, “bir köşeye çekilmek” anlamlarına gelen “i'tizâl” kelimesinden türetilmiştir. İsm-i fail kalıbındaki “Mu'tezilî” kelimesinin çoğulu olan Mu'tezile “uzaklaşan”, “ayrılıp bir köşeye çekilen” grup anlamına gelmektedir. Terim olarak ise Mu'tezile, İslam'ın ilk dönemlerinde itikadî meseleleri yorumlarken akla ve iradeye öncelik vermek suretiyle İslam akaidinin aklî esaslarını ortaya koyan dinî hareketin (İbn Manzûr, 1970; İrfan Abdülhamid, 1981, Çelebi, 2006) adıdır. Bununla birlikte Mu'tezile mezhebini benimseyenler kendilerine “Ehlü'l-Adl ve't-Tevhid”, “Ehlü'l-Hak” ve “Fırka-i Nâciye” gibi isimler verirken, muhalif olanlar da Mu'tezile'yi “Kaderiyye”, “Seneviyye”, “Mecusiyye”, “Cehmiyye”, “Havâric”, Va'diyye”, “Muattıla”, “Mücebbire”, “Mücevize”, “Müşebbihe” ve “Haşviyye” (Cârullah,1990; Aydınlı, 2001; Çelebi, 2002) gibi çeşitli isimlerle anmaktadır.

Mu'tezile'den bahseden eserlerde bu ismin kaynağı hakkında oldukça geniş bilgilere rastlanılmaktadır. Mezhep bilginlerinden bazılarına göre delilleriyle birlikte orta yolu takip ettiklerini ifade etmesi bakımından övgü anlamı taşıyan Mu'tezile ismini mezhep mensupları bizzat kendileri belirlemiştir. (Kâdî Abdülcebâr, 1986) Zira “Mademki siz onlardan ve Allah'tan başka taptukları şeylerden ayrıldınız...” (Kehf, 18/16) ve “Sizden de, Allah'tan başka yalvardıklarınızdan da ayrılıyorum...” (Meryem 19/48.) âyetlerinde görüldüğü gibi “i'tizâl” kelimesi Kuran'da olumlu anlamlarda kullanılmaktadır. Ancak Kuran'ın, “Eğer bana inanmadınızsa bari yolumdan çekilin” (Duhân 44/21) âyetini delil göstererek bu görüşe karşı çıkan Fahreddin Razi (ö. 606/1209) söz konusu âyette geçen “i'tizâl” kelimesinin kâfirler için ve olumsuz bir anlamda kullanıldığını (Razi, 1982) belirtmektedir. Görüldüğü gibi âyetlerdeki “i'tizâl” kelimesinin, Mu'tezile olumlu anlamına, muhalifleri ise olumsuz manasına dikkat çekmektedir.

Yine Mu'tezile kelâmcılarından bazılarına göre, mezhebin kurucusu sayılan Vâsıl b. Atâ'(ö.131/748) ile Amr b. Ubeyd (ö. 144/761) söz konusu mezhebin görüşlerini Hz. Ali'nin torunu olan Ebu Hâşim Abdullah'tan o da babası Muhammed b. Hanefiyye'den o da babası Hz. Ali'den, Hz. Ali de Hz. Peygamber'den (İbnü'l-Murtazâ, 1961) almıştır. Böylece Mu'tezile mezhebini başlangıcı Hz. Ali soyuyla Allah Rasûlü'ne kadar ulaştırılmaktadır. Ayrıca

bazı Mu'tezile eserlerinde, "kim şerden uzaklaşırsa hayra girmiş olur" ve "İsrail oğulları yetmiş iki fırkaya ayrılmıştır, ümmetimde yetmiş küsur fırkaya ayrılacak bunlardan en iyisi ve en takvalısı "Mu'tezile" fırkası olacak," şeklinde rivâyetler (Kâdî Abdülcebbâr) bulunmaktadır. Ancak muteber hadis kaynaklarında rastlanılmayan bu rivâyetlerin uydurma olduğu (Hansu, 2004; Aydınlı, 2003; Çelebi, 2002) ifade edilmektedir. Görüldüğü gibi burada Mu'tezile isminin kaynağı Kuran ve hadislerde zikredilen "i'tizâl" kelimesine dayandırılmaktadır.

Bunlardan başka Hz. Ali'nin halifeliği döneminde O'na biat ettikleri halde yapılan iç savaşlarda tarafsız kalarak Hz. Ali'den ayrılan kimselere veyahut Hz. Hasan'ın hilafeti Hz. Muâviye'ye devretmesi sırasında her ikisini de bırakarak ilim ve ibadetle meşgul olan gruba Mu'tezile (Nevbahti, 1931; Malatî, 1936; İbnü'l-Verdî, 1970) adı verildiği de söylenmektedir. Buna göre Mu'tezile mezhebi Hz. Ali ile Hz. Hasan'ın hilafetleri döneminde yaşanan bazı siyasî ihtilaflarla başlatılmaktadır. Nitekim İtalyan Nallino (ö. 1938) ve İsveçli Nyberg (ö. 1958) gibi müsteşrikler ile Ahmed Emin (ö. 1954) gibi araştırmacılar da Mu'tezile mezhebi'nin başlangıcını siyasî temellere dayandırır. Buna göre Mu'tezile, Sıffin ve Cemel savaşlarında Müslümanlar arasındaki siyasî çekişmelerden uzaklaşmasıyla ortaya çıkan bir grubun adı olmaktadır. Daha sonra Vâsıl b. Ata ile Amr b. Ubeyd'e tabi olanların oluşturduğu Mu'tezile fırkası ise kendinden önce ortaya çıkmış olan bu siyasî ve amelî Mu'tezile mezhebinin bir devamı (Nyberg, 1979; Ahmed Emin, 1965; İrfan Abdülhamid, 1981) sayılmaktadır. Ancak Henry Corbin'e göre gerçekte Mu'tezile öğretisi üzerinde ciddi olarak düşünüldüğünde onu siyasî bir temele dayandırmak için yeterli sebep bulunmaz. (Corbin, 1986) Görüldüğü gibi burada da Mu'tezile isminin başlangıcı İslam'ın ilk dönemlerindeki siyasî çekişmelere bağlanmaktadır.

Son dönemde Dozy (ö. 1883), Von Kremer (ö. 1889), De Boer (ö. 1942), Hotsma (ö. 1943) gibi bazı müsteşrikler Mu'tezile mezhebini Kaderiyye fırkasıyla başlatırlar. Bu grup, daha önce ortaya çıkmış olması sebebiyle Kaderiyye mezhebini Mu'tezile'nin selefi saymaktadır. Her iki mezhebin de hareket noktaları "irade hüriyeti" ve "ihtiyar" fikrî olduğundan Mu'tezile temelde Kaderiyye'nin bir devamı olarak görülmektedir. Zira Kaderiyye isminin manası, "mutlak kaderi" ve "cebr" fikrini inkar üzerine müesses Mu'tezile'den şekil ve görünüş bakımından daha açık ve belirleyicidir. Sonraki dönemlerde bazı konuların detaylarında Ehl-i Sünnet'e muhalif görüşler ortaya çıkınca Kaderiyye ismi yeterli gelmemiş bu yüzden Mu'tezile diye değiştirilmiştir. (İrfan Abdülhamid, 1981) Buna göre Mu'tezile mezhebi Kaderiyye'nin kurucusu sayılan Mabed el-Cühenî ve Geylan ed-Dımaşkî ile başlatılmak istenmektedir.

Mu'tezile ismi genel olarak Vâsıl b. Atâ'nın mürtekb-i kebîre konusunda hocası Hasan Basri'nin (ö.110/728) ders halkasından ayrılmasıyla başlatılmaktadır. Buna göre Mu'tezile'nin büyük günah işleyen kimsenin kâfir veya mümin değil de fâsık olup tövbe edinceye kadar imanla küfür arasında bir yerde (el-menzile beyne'l-menziyeteyn) olduğuna inanması sebebiyle (Belhî, 1986; Mes'ûdî,1964) böyle bir isim aldığı belirtilmektedir. Ayrıca, Allah'ın adaleti-

ni, hikmetini, birliğini ve de onunla beraber başka kadim olmadığını savunduğu için bu mezhebin Mu'tezile adını aldığı da (İbnü'l-Murtaza, 1979) söylenmektedir. Bunlardan başka, Mu'tezile'yi kadim Yunan ve Yahudilik gibi dış kültür ve inançlardan etkilenecek ortaya çıkmış felsefi bir hareket (Watt, 1981; Ebu Zehra, 1970) ya da "insan aklını ve özgürlüğünü savunanlar" (Religion, 1990, s.4) şeklinde tanımlayan çağdaş araştırmacılar da bulunmaktadır. Buna göre Mu'tezile itikadî konularda farklı görüşler ileri süren dinî ve fikrî bir ekolü ifade etmektedir.

Mu'tezile isminin kaynağıyla ilgili ileri sürülen bu görüşler şöyle değerlendirilebilir: Öncelikle, mezhebin taraftarları ile karşıtları arasında çok farklı açıklamalar yapıldığından Mu'tezile isminin kaynağı hakkında kesin bir şey söylemenin mümkün olmadığını belirtmek gerekmektedir. Mu'tezile ismini, Kur'an ve hadislerde olumlu anlamda zikredilen i'tizâl kelimesine dayandırmak zoraki bir açıklama olduğu gibi aynı kelimeyi kötuleyici bir anlamla sınırlama gayreti de isabetli değildir. Zira ilgili âyetlere bakıldığında i'tizâl kelimesinin hem olumlu hem de olumsuz anlamlarda kullanıldığı görülmektedir. Mu'tezile bilginlerinin eserlerinde hadis olarak zikredilen söz konusu kelimenin yer aldığı rivâyetlerin doğruluğu da tartışmalı olduğundan Mu'tezile isminin kaynağını Kuran ve hadislere dayandırma gayreti pek isabetli görülmemektedir.

Mu'tezile isminin başlangıcını siyasî temele dayandıranların Hz. Ali ile Hz. Hasan döneminde yaşanan gerilimlerde her iki taraftan ayrılan kişilere Mu'tezile ismini vermeleri, İslam tarihinde iki asra yakın etkisini sürdüren büyük bir ekolün başlangıcını açıklamada yeterli sayılmaz. Zira biz bu ekolün etkili olduğu sonraki dönemlerde, iç savaşlar ya da halifeliği başkasına devretme karşısında tarafsız kalma gibi siyasî bir tavrı sürdürmeyi gerektirecek başka hadiseler şahit değiliz. Bu durumda sistemli bir ekol olarak yaklaşık iki asır, münferit olarak da günümüze kadar varlığını sürdürebilen fikrî bir hareketin kaynağını sadece belli bir dönemde yaşanmış siyasî çekişmeler karşısında gösterilen tarafsızlık tavrına dayandırmak da mümkün görülmemektedir.

Kanaatimize göre Mu'tezile; ismini, Asr-ı Saadet'ten sonra yaşanan çeşitli ihtilafların Hz. Osman ve Hz. Ali döneminde iç savaşlara dönüşmesiyle ortaya çıkan yeni itikadî problemler karşısında çözümler üretmek amacıyla klasik görüşlerden ayrılıp sistemli dinî ve fikrî hareket haline gelen bir grubun adı olarak anlamak gerekmektedir. İlk dönemdeki siyasî olaylarda tarafsız kalan bazı grupların veya kaderi inkâr gibi görüş ayrılıklarının, önemli bir kelâm ekolü olan Mu'tezile ile isim benzerliği taşıması veya aralarında bazı konularda fikir birliği bulunması, Mu'tezile'nin bütünüyle bu grupların bir devamı olduğunu göstermez. Bununla birlikte Mu'tezile ismini sadece Vâsıl ile Amr'ın Hasan Basri'den ayrılması olayına bağlamak da yeterli görülmemektedir. Hz. Peygamber'den sonra yaşanan siyasî ya da fikrî ayrılıkların, iç savaşların, o günün şartlarında ortaya çıkan problemlerin çözümünde yetersiz görülen anlayışın, Mâbed el-Cühenî, Gaylân ed-Dımaşki, Ca'd b. Dirhem, Cehm b. Safvân

gibi aykırı görüşlere sahip kişilerin Vâsıl ile başlatılan Mu'tezile isminin ortaya çıkışında şu veya bu şekilde etkili olduğu da göz ardı edilmemelidir. Şu halde Mu'tezile ismini hicri ikinci asrın başlarına kadar yaşanan olayların dinî ve fikrî anlamda yorumlanmasında kendine has görüşleriyle diğerlerinden ayrılan bir düşünce sisteminin adı olarak anlamak daha doğru olacaktır.

Mu'tezile ismiyle ilgili bu ön bilgilerden sonra mezhebi doğuran sebepler hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır.

Mu'tezile'yi Doğuran Sebepler

Hz. Peygamber'in (s.a.s) vefatından sonra Müslümanlar arasında ilk ihtilaf konusu olan halifelik tartışmalarında Benî Sâide Sakifesi'nde toplanan Ensar'dan bir grup Kureyş kabilesine, birisi kendilerinden olmak üzere iki halife seçilmesini teklif etmiştir. Kureyşliler ise Hz. Peygamber'in kendi soylarından olduğunu ileri sürerek halifenin kendilerinden olması gerektiğini söylemişlerdir. Böylece İslam tarihinde günümüze kadar varlığını sürdüren hilafet tartışmaları başlamıştır. Zira bazıları halife Kureyş'ten olmalıdır derken bazıları da halifenin sadece Kureyş'ten değil bütün insanlardan seçilebileceğini ileri sürmektedirler. (Himyerî, 1948) Her ne kadar bahsi geçen yerde Hz. Ebu Bekir'in halife olmasıyla Müslümanlar arasında zahiren bir bütünlük sağlanmışsa da Hz. Osman'ın öldürülmesi olayından (İbn Sa'd, 1968; Taberî, 1987; İbnü'l-Esîr, 1979) sonra kabileciliğin de etkisiyle ortaya çıkan ciddi ihtilaflar bu birlik ve beraberliğin bozulmasına sebep olmuştur. (Işık, 1967; Onat, 1993; Macit, 1996) İslam tarihinde bir kırılma noktası olarak kabul edilen Hz. Osman'ın öldürülmesiyle Müslüman toplumunda yeni bir dönem başlamıştır. Zira bu olayla birlikte İslam'ın kaldırmaya, değiştirmeye ya da evrensel bir yapıya dönüştürmeye çalıştığı pek çok konu yeniden işlevsellik kazanmıştır. Böylece İslam dininin eski inanç ve ahlak düşüncelerini reddetmesiyle Arapların bilinçaltına itilen kabilecilik gibi bazı anlayışlar uygun ortamlarda tekrar (Çelebi, 2002; Ay, 2002) kendini göstermeye başlamıştır.

Müslümanlar arasında başlayan ihtilaflar ve bunun sonucundaki ayrılımlar çoğu zaman taraflar arasında silahlı çatışmalara sebep olmuştur. Cemel vakasında (36/656) Hz. Ali'nin Hz. Ayşe ve beraberindekilerle savaşması Hz. Talha ve Hz. Zübeyir gibi önemli birçok ismin öldürülmesiyle sonuçlanmıştır. Bundan bir yıl sonra yine Hz. Ali ve Hz. Muâviye arasında gerçekleşen Sıffin savaşında da benzer üzücü olaylar yaşanmıştır. Bahsi geçen bu iç savaşlarda "katl" gibi büyük bir günahın defalarca işlenmiş olması, İslam bilginlerini "mürtekb-i kebire" hakkında düşünmeye sevk edince ortaya birbirinden farklı birçok görüşler çıkmıştır. Ancak, bir Müslüman'ı öldürme gibi o zamana kadar belki ilk defa karşılaşılan büyük günah meselesi hakkında ileri sürülen görüşler hiçbir tarafı memnun edememiştir.

Ebu Musa el-Eş'ârî (ö. 60/657) ile Amr b. As'ın (ö. 43/663) Sıffin savaşını durdurmak amacıyla hakem seçilmesine karşı çıkan Hariciler'in büyük

günah işleyen bir kimseyi de din dairesinin dışına çıkararak görüşü oldukça sert kabul edilirken aynı kişiyi mümin olarak gören Ehl-i Sünnet ile bu işi Allah'a havale eden Mürcie'nin görüşü de hafif görülmüştür. Diğer taraftan mürtekeb-i kebiye'yi münafık kabul eden Hasan Basri'nin düşüncesi de zayıf ve yetersiz addedilmiştir. Bu durumda meseleyi halletmek için yeni çözümler üretmek gerekiyordu ki işte Mu'tezile mezhebi de böyle siyasi ve fikri çalkantıların yaşandığı bir ortamda, olayları kendine has görüşleriyle değerlendiren yeni bir ekol olarak (İbn Kuteybe, 1967; Bağdâdî, Zuhdi, 1990; Işık, 1967; Topaloğlu, 1981) ortaya çıkmıştır.

Hız. Peygamber'in vefatından sonra fethedilen yeni ülkelerle birlikte İslam devletinin sınırları oldukça genişlemiş, yabancı din ve kültürlerle sahip pek çok ülke İslam sınırlarının içine girmiştir. Hicri 14. ile 21. yılları arasında yapılan fetihler sonucunda Müslümanlar kadim Yunan felsefesine ait bilgilerin etkisinde kalan Mısır ile Bizanslıların kültür alanı sayılan Suriye ve Hint kültüründen etkilenen İran ile münasebet kurmak durumunda kalmışlardır. Suriye ve Mısır'da Hıristiyan ve Yahudi dinleri etkili bir durumda olduğu sırada Irak ve İran'da da Mecûsilik, Sâibe, Zerdüş, Mezdekiyye ve Seneviye gibi batıl inançlar yaygındı. Hatta sekizinci asrın son yarısından itibaren Hıristiyanlar, Müslümanların Yunan Felsefesini öğrenmelerine yardımcı bile olmuşlardı. Kuran'ın verdiği dinî hürriyet sebebiyle Müslümanların dinlerini yaymaya çalışmaları diğer medeniyetlerden etkilenmelerine engel olmuyor, bir Hıristiyan bilgininin Müslümanlardan veya Mecusilerden öğrencisi olabileceği gibi bunun aksi bir durum (Barthold, 1963; Corbin, 1986; Çubukçu, 1964) da gerçekleşebiliyordu.

Bununla birlikte İslam dairesine katılan yeni kavimler eski inanç ve görüşlerinin tesirlerinden tamamen kurtulamamışlar, önceki kültür ve medeniyet miraslarını kısmen de olsa bu daire içine taşımışlardır. İçlerinden bazıları bilerek ya da bilmeyerek bazen de kötü bir maksatla eski inanç ve görüşlerinden bir kısmını Müslümanlar arasında yaymaya başlamışlardır. Yine bunlardan bazıları da getirdikleri bu medeniyet unsurlarını kültür değişiminin bir gereği olarak ya seçme veya tadilat yoluna gitmiş, vazgeçemedikleri veya alternatifini bulamadıkları hususları da yeni inançlarını tevil yoluna gidip eski kültürlerini meşrulaştırmaya çalışmışlardır. Aynı zamanda İslam'la tanışan bu yeni sınımlar bazı tecrübe ve bilgilerinden dolayı devletin çeşitli kademelerinde görevlendirilmiş böylece Müslümanlarla kültürel ilişkiler gün geçtikçe artmıştır. Ancak İslam dünyasına giren bu yabancı unsurlarla birlikte daha önce haklarında bir şey söylenemeyen pek çok dinî meselelerle ilgili bazı tartışmalar yapılmaya (Zuhdi, 1990; Karadaş, 2003; Işık, 1967; Çelebi, 2002) başlanmıştır.

Bu durumda Mecusi, Yahudi, Hıristiyan ve diğer batıl inançlara sahip olan bazı grupların İslam inancının temel esaslarına yönelik uyandırılan şüphelere karşı aklî ilimleri öğrenmiş naklî esasları da kavramış güçlü bir cedel kabiliyetine sahip kişilerin İslamiyet'i savunmasına ihtiyaç vardı. Ayrıca bu

gurubun hasmın silahını kullanabilecek geniş bir kültüre de sahip olması gerekiyordu. Hâlbuki zamanın selef akımı böyle problemleri çözebilecek durumda (Ebu Zehra, 1970; Topaloğlu, 1981; Çubukçu, 1972) değildi. İşte Mu'tezile mezhebinin ortaya çıkış sebeplerinden biri de Yahudilik, Hıristiyanlık ve Pers kültürünün düalist tanrı anlayışına sahip Mecusilik, Mazdekilik, Sabîlik ile Hint dinlerinin etkili olduğu Irak bölgesinde (Hodgson, 1993; Karadaş, 2003) İslam akidesini savunma ihtiyacı olmuştur.

Ayrıca Kuran ve hadisten ibaret olan nassların bir kısmı üslup ve muh-teva bakımından kolay anlaşılabilir olduğu halde bazıları da kapalılık ya da birden fazla anlam taşımakta dolayısıyla da bunlardaki asıl mananın ne olduğu açık bir şekilde anlaşılammaktadır. İslam'a giren yeni kavimlerle etkileşim sonucunda başlayan kültür değişimi Müslüman bilginlerde İslam inancının temel kaynağı olan Kuran'ın tahrif edilmesi endişesini de doğurmuştu. Bu durumda evrensel bir özelliği bulunan inancın korunması için kutsal metnin indiği dil kurallarını zorlamadan aklın temel ilkeleri doğrultusunda makul bir çerçeveye yerleştirilmesi gerekmektedir. İşte Mu'tezile kelâmcılarının müteşabih ifadeleri aklı izahlarla yorumlama gayretini de nassların yanlış yorumlanıp tahrif edilmesinin önüne geçme gayreti olarak (Topaloğlu, 1981; Karadaş, 2003) değerlendirmek mümkündür.

Görüldüğü gibi Mu'tezile mezhebinin ortaya çıkmasına sebep olan bazı iç ve dış tesirler bulunmaktadır. İslam dünyasında ortaya çıkan ihtilaflar, iç savaşlara, bu savaşlar da Müslüman kanının dökülmesine sebep olmuştur. Böylece içte çıkan ihtilaflar sonucunda hilafet, büyük günah, iman-küfür, kader gibi konular İslam'ın tanıdığı fikir hürriyetinin de etkisiyle yeniden tartışılmaya başlanmıştır. Öte yandan çeşitli din dil, ırk ve yabancı kültürlerle sahip insanların Müslümanlar arasına katılmasıyla söz konusu tartışmaların alanı da genişlemiştir. Bu durum karşısında Kuran'ın ruhuna aykırı batıl fikirlerle karşı koymak aynı zamanda müspet delillerle İslam akidesini savunma ve nasslardaki tahrifin önüne geçme gayretleri Mu'tezile'nin doğuşuna zemin hazırlamıştır.

Mu'tezile Mezhebinin Tarihi Seyri

Mu'tezile'nin bir kelâm mezhebi şeklinde ortaya çıkış tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber mezhepler tarihiyle ilgili eserlerde yaygın olarak bu ekolün ilk defa Basra'da Vâsıl b. Ata'nın Hasan Basri'nin meclisinden ayrılmasıyla başladığı ifade edilmektedir. Olay kısaca şöyledir:

Hasan Basri'nin meclisine gelen birisi, büyük günah işleyenleri kâfir sayan Hariciler namında bir grubun ortaya çıktığını, ameli imandan bir cüz kabul etmeyen başka Mürcie adındaki bir cemaatinde büyük günah işleyenleri Allah'a havale edip mümin kabul ettiğini söyler. Sonra Hasan Basri'ye bizim inancımız ne olmalıdır? şeklinde bir soru yöneltir. Hasan Basri bu soru üzerinde henüz düşünürken öğrencisi Vâsıl b. Ata ondan önce davranıp, kebîre

işleyenin mutlak manada mümin veya kâfir olmadığını, o kimsenin “menzile beyne’l-menzileteyn” bir konumda yani iman ile küfür arasında kalan bir yerde bulunduğunu söyler. Daha sonra da kalkarak hocasının yanından ayrılır, mescidin başka bir yerine yerleşip görüşlerini oradaki insanlara anlatmaya başlar. Bu olay üzerine Hasan Basrî, “Vâsıl bizden ayrıldı” deyince Vâsıl ve arkadaşlarına bundan sonra ayrılanlar anlamında “Mu’tezile” (Şehristanî, 1968; İbn Hallikân, 1978; Watt, 1981) denilmiştir.

Aynı hadiseyle ilgili farklı bir açıklamaya göre de Vâsıl b. Atâ önceki bütün fırkaların görüşlerinden ayrılmış ve fâsığın da mümin veya kâfir olmadığını söyleyerek fîsk kavramına, imân ve küfür arasında bir yer manası vermiştir. Vâsıl’ın bu görüşünü duyan Hasan Basrî de O’nu meclisinden uzaklaştırınca Basra mescidindeki başka bir yere ayrılan Vâsıl’a Amr b. Ubeyd’de katılmıştır. Bundan sonra insanlar onlara, ümmetin görüşlerinden ayrılanlar anlamında “Mu’tezile” adını vermişlerdir. (Bağdâdî; Malatî, 1936; Taşköprüzâde, 1313) Böylece kelâm tarihinde önemli bir yeri olan ve daha sonra birçok kollara ayrılan Mu’tezile mezhebi ortaya çıkmış olmaktadır. Dinî ve kelâmî anlamda Mu’tezile mezhebinin başlangıcı olarak kabul edilen bu hadisede adı geçen Hasan Basri, Vâsıl b. Ata ve Amr b. Ubeyd önemli isimlerin ölüm tarihleri dikkate alındığında bu fırkanın hicri ikinci yüzyılın başlarında, büyük bir ihtimalle de 100/718-110/728 yılları arasında doğmuş olması (Makrîzî; Zuhdi, 1990) gerekmektedir.

Günümüz araştırmacılarından Ahmed Emin, Mu’tezile fırkasının ortaya çıkışıyla ilgili olarak anlatılan bu olayı üç sebepten dolayı zayıf kabul eder. Bunlardan birincisine göre Vâsıl’ın ya da Amr b. Ubeyd’in mescitte bir gruptan ötekine geçmesi bir fırkaya isim olacak kadar önemli bir olay değildir. Bu fırkanın isimlendirilmesi böyle ikinci dereceden bir olayla değil de meselenin aslıyla ilgili olması gerekmektedir. İkincisi sebep ise bu husustaki rivâyetlerin birbiriyle çelişkili olmasıdır. Bazıları Hasan’ın meclisinden ayrılma olayını Amr’a bazıları da Vâsıl’a dayandırır. Ve yine bazıları Mu’tezile’ye bu ismi verenin Hasan Basri olduğunu söylerken diğer bir kısmı da bunun Katade (ö.117/735) olduğunu ifade eder. Şüphesiz ki bu çelişkiler rivâyetin zayıf ve tenkîte açık olduğunu gösterir. Bu hadisenin zayıflığını gösteren üçüncü sebep de birçok kitapta bir şahıstan söz edilirken “o Mu’tezile’denir” denir. Bu durum Mu’tezile adının birtakım prensipleri olan mezhep için kullanıldığını, bir meclisten diğer meclise geçme gibi cisim hareketinden ibaret olmadığını gösterir (Ahmet Emin, 1933). Bu durum da gösteriyor ki her ne kadar bazı kaynaklarda Vâsıl’ın Hasan Basri’den ayrılış öyküsü Mu’tezile’nin başlangıcı olarak kabul edilse de sadece bu hadiseyi, kendi içinde temel esasları bulunan Mu’tezile mezhebinin ortaya çıkış gerekçesi olarak görmek yeterli olmamaktadır. Bununla beraber hicri ikinci asrın başlarına kadar yaşanan bazı olayların dinî ve fikrî anlamda yorumlanmasıyla oluşan Mu’tezile adının Hasan Basri’nin meclisinde gerçekleşen Vâsıl ve Amr’ın ayrılması olayıyla yaygınlık kazandığı söylenebilir.

Mu'tezile mezhebi Emevi döneminde ortaya çıkmasına rağmen asıl Abbasi döneminde İslam düşüncesini uzun zaman meşgul etmiştir. Basra'da doğan Mu'tezile hızlı bir şekilde Irak'ta yayılmıştır. (Malatî, 1936; Ebu Zehra, 1970) Emevi halifelerinden Yezid b. Velid (ö. 126/743) ile hicri 127-132 yılları arası halifelik yapan Mervan b. Muhammed'in bu mezhebi resmen kabul ettiği (Ahmed Emin, 1933; Güneş, 2003) belirtilmektedir. Abbasi halifelerinden Ebu Cafer el-Mansûr döneminde (h. 136-158) de desteklenen Mu'tezile, Mehdi'nin hilafeti döneminde (h. 158-169) aynı ilgiyi göremez. Daha sonra halife Harun Reşid zamanında (h.170-193) Mu'tezile geniş yetkilere sahip olmuşsa da bu halifenin dinî konulardaki hassasiyeti sebebiyle asıl düşüncelerini yayma imkânı bulamamıştır. Halife Emin devrinde ise (h.193-198) yine halifenin dinî konulardaki titizliğinden dolayı Mu'tezile'nin daha önceki dönemlerde sarayda kazanmış olduğu nüfuzunun iyice azaldığı (Zuhdi, 1990; Işık, 1967) görülmektedir.

Mu'tezile mezhebi Abbasi halifelerinden Me'mun (ö. 218/833), Mu'tasım (ö. 227/841) ve Vâsik (ö. 232/846) dönemlerinde en parlak yıllarını yaşamıştır. Mu'tezile'nin resmi mezhep olarak kabul edildiği Me'mun devrinde Bişr b. el-Mu'temir (ö. 210/825), Sümâme b. Eşres (ö. 213/828), Nazzâm (ö. 231/849), Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf (ö. 235/849), Kadî Ahmed b. Ebu Duâd (ö. 240/854), Câhiz (ö. 255/868), Cübbâî (ö.303/915) gibi meşhur Mu'tezile âlimleri yetişmiştir. Halife Me'mun da devlet yönetiminde bu mezhep bilgilerinin görüşlerinden etkilenmiştir. Kuran'ın mahlûk olduğu fikrî de ilk defa bu dönemde devletin resmi görüşü haline getirilmiş (h. 212/827) ve bu düşüncüyü kabul

etmesi için devlet tarafından devrin hadis âlimlerine baskılar yapılmıştır. İslam tarihinde ilk defa "mihne"² adı verilen bu dönemde (h. 218-234) Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) gibi meşhur âlimler sorgulanmış, Kuran'ın mahlûk olduğu görüşünü kabul etmediğinden dolayı günlerce işkence (Malatî, 1936; Şehristani, 1971; Zuhdi, 1990) edilmiştir. Daha önce bazı münferit örnekler bulunmakla birlikte halife Me'mun devrinde kurulan mihne müessesesi, sapıklığa karşı ilk teşkilatlı ve sistematik soruşturma müessesesi ve sapıklığın kökünün kazınması için en eski resmi teşebbüs sayılmaktadır ki bunun muhatabı içlerinde Ahmed b. Hanbel gibi önemli âlimlerin bulunduğu Sünnî topluluktur. Hâlbuki bu durum halkın tepkisine ve buna bağlı olarak da Sünnî inancın iyice kökleşmesine sebep olmuştur. Özellikle bu mücadelede ön plana

² *Sorguya çekip eziyete maruz bırakma anlamına gelen mihne, Abbasi döneminde bazı muhafazakâr âlimlerin sorguya ve bir kısmının da eziyet edilmesine ilişkin olaylar ve yönetimin bu yöndeki tutumuna denilmiştir. Halife Me'mun döneminde Bağdat valisine gönderilen mektuplarda önde gelen hadis âlimlerinin Kuran'ın yaratılmışlığı konusunda sorguya çekilmesi istenmiş, bu görüşü kabul etmeyenlere resmi görev verilmemesi ve şahitliklerinin kabul edilmemesi emredilmiştir. Pek çok hadis âliminin kabul ettiğini söylediği halku'l-kuran meselsine Ahmed b. Hanbel ve Muhammed b. Nuh gibi âlimler direndiği için hapiste işkence edilmiştir. (Yücesoy, 2005)*

çıkan Ahmed b. Hanbel gibi hadisçiler toplum içinde itibarlı (Hitti, 1980; Karadaş, 2003) konuma gelmişlerdir.

Me'mun'dan sonra halife olan Mu'tasım da kardeşinin izini takip ederek Kuran'ın mahlûk olduğu görüşünü benimsemiş, devletin üst kademelerinde Ahmed b. Ebu Du'âd gibi Mu'tezile'nin önde gelen isimlerine görev vermiştir. Aynı zamanda bu dönemde mihne olayı bütün hızıyla devam etmiştir. (İbn Hallikân, 1978) Özellikle Vâsık devrinde Mu'tezile kuvvet ve kudretinin zirvesine ulaşmıştır. Ahmed b. Ebu Du'âd'ın telkiniyle halife Vâsık'ın mihne olayında aşırı gitmesi Müslümanları tedirgin etmiş hatta bazı ayaklanmaların çıkmasına sebep olmuştur. Ancak bu isyanları başlatmak isteyenler belirlenip şiddetli bir şekilde cezalandırılmışlardır. Vâsık'ın ölümünden sonra yerine geçen Mütevekkil döneminde (h. 232-247) Mu'tezile'nin parlak devri sona ermiş ve halku'l-Kuran tartışmaları resmen yasaklanmıştır. Mihne dönemi, fiili olarak baş kadı Ahmed b. Ebu Du'âd'ın görevden alınması ve mağdurların serbest bırakılmasıyla hicri 237 yılında (İbn Hallikân, 1978; İbn Kesîr, 1981; Ahmed Emin, 1933; Zuhdi, 1990; Işık, 1967; Yücesoy, 2005) bütünüyle son bulmuştur.

Mütevekkil'den sonra Mu'tezile'nin yükselişi durmuş, hatta baskıcı uygulamaları sebebiyle çöküşü hızlanırken diğer taraftan da cevher ve arazlar gibi dinin aslından olmayan meselelerde kendi içlerinde birbirlerini tekfir etmeye başlamışlardır. Aynı zamanda İbnü'r-Râvendî'nin (ö. 298/910) Mu'tezile'den ayrılıp Şî'a'ya katılması, özellikle Eş'ârî gibi önemli bir âlimin bu mezhebi terk ederek Sünnî bir kelâm ekolü kurması Mu'tezile'ye ağır bir darbe vurmuştur. Bundan sonra hicri 408 senesinde halife el-Kadir tarafından çıkarılan bir kararnameyle Mu'tezilî doktrinlerin ve İslam'a aykırı görüşlerin tartışılması yasaklanmıştır. Memleketin önemli emirlerinden Gazneli Sultan Mahmud (h. 388-421) halifenin bu emrini sıkı bir şekilde uygulamış fermana aykırı davranışları cezalandırmıştır. Hicri 433 yılında Bağdat'ta da itikat esasları hakkında din âlimlerinin imzasını taşıyan benzer bir ferman çıkarılmasıyla İslam'da ilk defa İtikat esasları resmen ilan edilmiştir. (Mez, 1947) Mu'tezile bu çöküş döneminden sonra zaman zaman kendini toparlamışsa da varlığını uzun süre devam ettirme imkânı bulamamıştır.

Halife Vâsık'ın ölümüyle Abbasi Devleti parçalanma sürecine girmiş ve Abbasi toprakları üzerinde birçok bağımsız devletler kurulmaya başlanmıştır. İran'da hüküm süren Büveyhiler'in 945 yılında Bağdat'a da egemen olmasıyla Abbasi halifeleri de Büveyhiler'in kontrolü altına girmiştir. Büveyhiler döneminde Mu'tezile bilgini olan Sâhib b. Abbâd'ın (ö. 385/995) vezirliğe atanması ve Kâdî Abdülcebâr'ın (ö. 415/1025) da kâdılıkudatlığa getirilmesi bu mezhebe yeni bir şöhret kazandırmıştır. Ancak Sâhib b. Abbâd'ın ölümü ve Abbasi halifesi Kadir Billâh'ın kendilerine şiddetli cephe alması sonucunda Mu'tezile tekrar çöküş sürecine girmiştir. Selçuklu sultanı Tuğrul Bey (ö. 455/1063) zamanında vezir olan Amîdülmülk Muhammed b. Mansûr'un (ö. 456/1063) himayesiyle Mu'tezile'nin yıldızı yeniden parlamışsa da Alp Arslan'ın (ö. 665/1072) saltanatı

ele geçirip Nizamülmülk'ü (ö. 485/1092) vezir yapmasının ardından Mu'tezile tekrar gerileme dönemine girmiştir. Bu dönemde Nizamülmülk'ün verdiği destekle güçlenen Eş'ârîlik mezhebine mensup Cüveynî (ö. 478/1085) ve Gazali (ö. 505/1111) gibi önemli âlimlerin Mu'tezile'yi şiddetli bir şekilde eleştirmesiyle i'tizâl hareketi bir daha toparlanma imkânı bulamamıştır. Artık Bağdat civarlarında tutunamayıp Hârizm tarafına kayan Mu'tezile'nin buradaki önemli temsilcileri Mahmud b. Cerir el-İsfehânî (ö. 507/1103) ile talebesi Keşşaf sahibi Zemahşeri (ö. 538/1143) ve bundan birkaç asır sonra gelen Abdülcebâr b. Abdullah el-Harezmi'dir (ö. 805/1402). Moğolların Harzemşahları istilasından sonra mezhep olarak tarih sahnesinden silinen Mu'tezile daha sonraki dönemlerde Sünnî dünyadan uzaklaşmışsa da tamamen yok olmamış, Yemen Zeydiliği ile kısmen İmâmiyye içinde varlığını (İbn Hallikân, 1978; İbn Kesîr, 1981; Zuhdi, 1990; Işık, 1967; Çelebi, 2006) sürdürebilmiştir.

Görüldüğü gibi hicri ikinci asrın başlarında ortaya çıkıp Abbasi halifelerinden Me'mun, Mu'tasım ve Vâsık dönemlerinde parlak yıllarını yaşayan Mu'tezile mezhebi halife Mütevekkil zamanında yıkılmaya başlamıştır. Büveyhiler devleti vezirlerinden Sahib b. Abbad devrinde yeniden toparlanan Mu'tezile onun ölmesiyle mezhep olarak ortadan kalkmıştır. İnsanın irade ve düşünce özgürlüğünü ön plana çıkaran Mu'tezile, Abbasiler döneminde devletin baskısıyla görüşlerini halka kabul ettirme, halkın itibar ettiği hadis bilginlerine de işkence yapma gibi yanlış bir uygulamalarıyla esasında kendi sonunu hazırlamış oldu. Ne var ki devlet eliyle fikirlerini yaymaya çalışan i'tizâl hareketi Nizamülmülk döneminde aynı yöntemle ortadan kaldırılmıştır. Bu durumda gösteriyor ki dinî ve ilmi tartışmalara siyasetin karıştırılması her şeyden önce bu işi başlatan fikrî harekete zarar vermektedir.

Mu'tezile'nin Genel Prensipleri

Mu'tezile, itikadî konuları sistematik hale getiren ilk mezheplerden biridir. Genel olarak Mu'tezile mezhebi, iman konularını açıklarken nassları kabul etmekle birlikte akla da önem vermektedir; Aneak-akıl ilkeleriyle ilişkili gördüğü nakli, başka anlamlara yorumlamaktadır. Selefîyye ise dinin akaid konularında aklın hakemliğini esas almayı, zahiren akılla izahı mümkün olmayan müteşâbihatı aklın ışığında yorumlamayı asla kabul etmez. İşte Mu'tezile'nin akaid konularındaki bu açıklama şekline kelâm metodu adı verilmiştir ki bu yoldan hareketle Mu'tezile kaderi ve ilahi sıfatlardan mana sıfatları inkâr etmiştir. (İsferâyînî, 1940; Mez, 1947; Ebu Zehra, 1970; Topaloğlu, 1981). İlahi sıfatlar yanında adalet meselesinde de aşırı giden Mu'tezile Allah'ın her şeyden münezzehtir olduğu fikrini samimi olarak koruma endişesinden hareketle Kuran ve hadiste teşbih ifade eden bütün sözleri akılcı bir ruhla izah etmiş ve sonunda bütün ilahi sıfatları inkâr yoluna gitmiştir. (Fazlur Rahman, 1981)

Mu'tezile mezhebinin önemli âlimlerinden Ebu'l-Hüseyin el-Hayyât bu mezhebin kabul ettiği itikadî konularından bazılarını şöyle sıralar: Allah birdir, O'nun benzeri yoktur, gözler onu idrak edemez, değişmeye ve yok olmaya uğramaz. O evvel, âhir, zâhir ve bâtıdır, yerin ve göğün ilahıdır. İnsanlara şah damarından daha yakındır. Kendisi kadim olup, ondan başka her şey hadistir. Kulları için küfre razı olmaz. Cennet muttakilerin, cehennem de fâsıkların yurdudur... Hayyât'a göre Mu'tezilen'in kabul ettiği bu prensipler bütün ümmet tarafından tasdik edilmektedir. (Hayyât, 1957)

Mu'tezile başlangıçtan itibaren İslâm dininin temel ilkelerini usûl-i hamse başlığı altında ele almaktadır. Bundan dolayı sadece tevhid, adl, vaad ve vaîd, menzile beyne'l-menzileteyn, emri bi'l-ma'rûf nehyi ani'l-münker gibi beş esası benimseyenler Mu'tezilî olarak kabul edilmektedir. Mu'tezile'nin kendine has inanç sistemini oluşturan bu beş esası kabul etmeyen birisi mezhepten sayılmaz. Söz konusu prensiplere aykırı davranan kimseler ise durumlarına göre bazen kâfir, bazen fâsık, kimi zamanda hata etmiş olur. Mu'tezile'ye göre âlimlerin bu esasları ayrıntılı olarak bilmesi gerekirken halk kesiminin de bunları icmali olarak bilmesi yeterlidir. Mülhide, Muattıla, Dehriyye ve Müşebbihe gibi fırkalar Mu'tezile'nin tevhid esasına, Cebriye ise adalet prensibine, Mürcie vaad ve vaîd'e, Hâriciler de menzile beyne'l-menzileteyn esasına, İmâmiyye ise emri bi'l-ma'rûf nehyi ani'l-münker ilkelerine aykırı davranmışlardır. (Hayyât, 1957; Kadı Abdülcebâr, 1988)

Mu'tezile inanç sisteminin beş temel esası şöyledir:

1-Tevhid

Mu'tezile'nin inanç sisteminin temelini oluşturan tevhid prensibi Allah'ın zat, sıfat ve fiilleri bakımından bir olduğunu şeriki ve benzeri bulunmadığını bilip bunu ikrar etmek şeklinde tanımlanmaktadır. Tevhidin gerçekleşmesi için Allah'a layık olan sıfatları ispat etmek, O'na yakışmayan sıfatları da nefyetmek gerekmektedir. Bu durumda ilim ile ikrarın bir arada olması gerekmektedir. Zira ikrar olmadan bilinen ilim ya da ilim olmadan yapılan ikrar ile tevhid gerçekleşmez. Bu anlayıştan hareket eden Mu'tezile'ye göre Allah'ın sıfatları var olmakla beraber bu sıfatlar Allah'ın zatından ayrı düşünülen şeyler değildir. Bu sebeple Allah için kadîr ve alîm denebilir, çünkü bu kelimeler sıya bakımından da sıfat olup zatı ve sıfatı aynı anda ifade etmektedir. Ancak Allah'ın kudret ve ilim sıfatı vardır denemez, çünkü burada sıfat master şeklinde zikredilen bir mana olup zata ayrıca ilave edilmektedir. Bu durumda birden fazla kadim (taaddüd-i kudemâ) kabul edilmiş olur ki bu tevhid prensibine aykırı düşer. Mu'tezile Kuran'ın mahlûk olduğu ve Allah'ın ahirette görülemeyeceği iddialarını da tevhid esasına (Kadı Abdülcebâr, 1988; Şehrîstânî, 1968; Topaloğlu, 1981) dayandırmaktadır.

2- Adl

Mu'tezile'ye göre adl prensibi, adil olan Allah'ın bütün güzel fiilleri yaratmış olduğuna ve çirkin işlerin O'ndan kaynaklanmadığına inanmaktır. Buradaki güzellik ya da çirkinlik görünüş bakımından değil hikmet açısından ele alınmaktadır. Sadece güzel olanı ve kul için en hayırlı olanı yaratması Allah üzerine vaciptir. Zulüm ve haksızlık türünden fiiller Allah'tan sadır olmaz, bu sebeple kötü ya da çirkin fiillerin faili ya da kaynağı Allah değil, insandır. İnsanı fiillerinde tam bir hürriyet içinde gören Mu'tezile'ye göre kullar kendi fiillerini kendileri yaratırlar. Eğer insanların bütün fiilleri kendileri tarafından değil de Allah tarafından yaratılmış olsaydı bu durumda hareket özgürlüğü olmayan insanların cezalandırılması adalete aykırı olurdu. Kul fiillerini kendi irade ve kudretiyle işlediği için yaptıklarından sorumludur. Böylece Kaderiyye fırkasından etkilendiği görülen Mu'tezile adalet görüşüyle fiillerin meydana gelişinde ilahi iradeyi ve kaderi inkâr etmiş (Kadı Abdülcebbar, 1988; Gölcük, 1992; Çubukçu, 1972) olmaktadır.

3- Vaad ve Vaîd

Vaad birisine faydanın ulaşacağını ya da gelecekte bir zararın ondan def edileceğini bildiren her çeşit habere denir. Vaîd ise birisine zararın dokunacağını veya gelecekte ona fayda veren bir şeyin yok olacağını bildiren her tür haberdur. Mu'tezile'ye göre Allah'a itaat edip iyi işler yapana sevap ve mükâfat, büyük günah işleyip tövbe etmeden ölene de ceza vermesi zorunludur. Çünkü Yüce Allah iyiliklere karşı mükâfat, kötülöklere ve büyük günahlara karşı da ceza vereceğini bildirmiştir. (Bkz. Bakara, 2/81) Vaadinden dönmesi söz konusu olmayan Yüce Allah'ın büyük günah işleyip de tövbe etmeden öleni affetmesi caiz değildir. Mu'tezile bu prensipten hareketle kıyamet günü fâsık birisi için, peygamber de dâhil hiçbir kimsenin şefaati edemeyeceğini, şefaatin sadece cenneti hak eden müminlerin sevabını arttırmak için olabileceğini (Kadı Abdülcebbar, 1988; Zuhdi, 1990; Güneş, 2003) ileri sürmektedir. Buna göre ameli imandan bir cüz sayan Mu'tezile –cennetteki hariç- şefaati de inkâr etmiş olmaktadır.

4- Menzile Beyne'l-Menzileteyn

İki şey arasında kalan anlamına gelen “menzile beyne'l-menzileteyn” tabiri, bir kelâm terimi olarak büyük günah işleyen kimsenin iki isim veya iki hüküm arasında kaldığını bildiren bir ifadedir. Mu'tezile'ye göre büyük günah sahibi ne mümin ne de kâfirdir. O, iman ve küfür arasında yer alan bir fâsıktır. Mürtekib-i kebire bu haliyle tövbe etmeden ölürse, ebedi cehennemde kalır, eğer tövbe ederse mümin olarak cennete girer. (Kadı Abdülcebbar, 1988; Eş'ârî, 1963; Şehristani, 1968)

5- el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyü ani'l-Münker

Mu'tezile'ye göre iyiliği emredip kötülüğü önlemeye çalışmak her Müslüman için vaciptir. Kuran-ı Kerim'deki bazı âyetler de bunu göstermektedir. (Bkz. Âli İmran, 3/104) Mu'tezile bu prensipten hareketle yabancıların İslam'a yönelik yaptıkları fikrî hücumlara karşı çıkararak dini savunma gayreti göstermiştir. Ancak kendi cemiyeti içinde de sıkı bir kontrol taraftarı olmuş, bu prensiplerine karşı gelenlere ağır eleştirilerde (Kadı Abdülcebbar, 1988; Zuhdî, 1990; Işık, 1967) bulunmuştur.

Netice itibarıyla bu beş esas kabul edenlere Mu'tezile adı verilmektedir. Eş'ârî'nin "Makalatı" da dikkate alındığında hicri üçüncü asırdaki tartışmaların çoğu Mu'tezile'nin tevhid ve adl esaslarından doğan meseleler olduğu anlaşılmaktadır. Vaad ve Vaîd ilkesi gerçekte ahlaki bir prensip olurken el-menzile ve emri bi'l-ma'rûf ilkeleri de önemli siyasî neticeleri olan esaslardır. Bu son üç esasın tarih bakımında daha önce ortaya çıkmış olma ihtimali (Watt, 1981) bulunmaktadır.

Mu'tezile Mezhebi'nin Ana Kolları

İslam bilginleri Mu'tezile mezhebinin alt kolları hakkında farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Mu'tezile ekolü, genel olarak kurucularına nispetle; Vâsiliyye, Amreviyye, Hüzeyliyye, Nazzâmiyye, Üsvâriyye, Muammeriyye, Bişriyye, Hişâmiyye, Murdâriyye, Ca'feriyye, İskâfiyye, Sümâmiyye, Câhiziyye, Şehhâmiyye, Hayyâtiyye, Kâ'biyye, Cübbâiyye, Behşemiyye, Salihiyye, Hâbtıyye (Şehristânî, 1968; Topaloğlu, 1981) gibi yirmi fırka olarak adlandırılmıştır. Ancak Hasan Basri'yi de Mu'tezili kabul eden Harizmî'ye (ö. 387/997) göre bu ekol; Hasaniyye, Hüzeyliyye, Nazzâmiyye, Ma'meriyye, Bişriyye, Câhiziyye (Harizmî, 1923) olmak üzere altı fırkayla sınırlandırılmaktadır. Mu'tezile ile Kaderiyye'yi aynı kabul eden diğer bir anlayışa göre söz konusu mezhebin kolları, Aslahiyye, Vâsiliyye-Amriyye, Hüzeyliyye, Hişâmiyye, Kâsıtiyye, İvadiyye, Seneviyye, Behâşimiyye, Râvendiyeye, Hayyâtiyye, Nakısiyye, Nazzâmiyye (Irakî el-Hanefî, 1962; Aydınlı, 2003) olmak üzere toplam on iki fırkadan oluşmaktadır. Mu'tezile'yi başlıca "Mu'tezile-i Hâliya" ve "Mu'tezile-i Cehmiyye" olmak üzere iki başlık altında inceleyen (Bkz. İzmirli, 1981) düşünürler de bulunmaktadır. Bu durumda Mu'tezile mezhebinin alt kolları hakkında kesin bir sayı söylemek mümkün görülmemektedir.

Kuruluş tarihi kesin olarak belirlenemeyen Mu'tezile'nin alt kolları hakkında yapılan bu farklı sınıflandırmalar da mezhebin derli toplu değerlendirilmesini güçleştirmektedir. Bununla birlikte yine Abbasi döneminde Mu'tezile'nin Basra ve Bağdat ekolü (Watt, 1981; Dhanani, 1994) olarak iki ana kola ayrıldığı görülmektedir. Söz konusu ekoller temelde Mu'tezile'nin beş ana esasını kabul etmekle birlikte bunların açıklanmasında farklı görüşler (bkz. Ebu Reşid en-Nisâbü'rî, 1979) ileri sürmüşlerdir.

KAYNAKLAR

- Ahmed Emin (1933). Duha'l-İslam. Beyrut.
- Ahmed Emin (1965). Fecrû'l-İslâm. Kahire.
- Ay, M. (2002). Mu'tezile ve Siyaset: Mu'tezile'nin İktidar Mücadelesi. İstanbul.
- Aydınlı, O. (2003). "Mu'tezile Ekolü Teşekkülü, İlkeleri ve İslam Düşüncesine Katkıları". Marife, (3), 47.
- Aydınlı, O. (2001). İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci, Mu'tezile'nin oluşumu ve Ebu'l-Huzeyl Allaf. Ankara.
- Bağdadî, Ebû Mansur Abdulkâhir b. Tahir. el-Fark beyne'l-Firak ve Beyânü'l-Fırkatî'n-Naciye minhum. (M. Muhyiddin Abdülhamid, thk.). Kahire.
- Barthold, W. (1963). İslam Medeniyeti Tarihi. (F. Köprülü, trc.). Ankara.
- Belhî, Ebu'l-Kâsım. (1986). Zikrû'l-Mu'tezile min Makalâtü'l-İslamiyyîn, (Fazlû'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile ile birlikte). (F. Seyyid, thk.). Tunus.
- Corbin, H. (1986). İslam Felsefesi Tarihi. (H. Hatemi, trc.). İstanbul.
- Çelebi, İ. (2006). "Mu'tezile". DİA. 31.291.
- Çelebi, İ. (2002). İslam İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdulcebbar. İstanbul.
- Çubukçu, İ. A. (1964). Gazzâlî ve Şüphecilik. Ankara.
- Çubukçu, İ. A. (1972). İslam Düşüncesi Hakkında Araştırmalar. Ankara.
- Dhanani, A. (1994). The Physical Theory of Kalam: Atoms, Space and Void in Basrian Mu'tezilî Cosmoloji. Leiden.
- Ebu Reşid en-Nisâbü'rî, Saîd b. Muhammed b. Saîd. (1979). el-Mesâil, fi'l-Hilâfi Beyne'l-Basriyyîn ve'l-Bağdâdiyyîn. (Ma'n Ziyâde vd., nşr.). Beyrut.
- Ebu Zehra, M. (1970). İslam'da Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi. (E. R. Fığlalı, Trc.). İstanbul.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail. (1963). Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htılâfû'l-Musallîn. (H. Ritter, Tsh.). Wiesbaden.
- Fazlur Rahman. (1981). İslam. (M. Dağ, M. Aydın, trc.). Ankara.
- Gölcük, Ş. (1992). Kelâm Tarihi; Kişiler, Görüşler, Eserler. Konya.
- Güneş, A. (2003). Mu'tezile ve Menar Ekolü Akli Tefsir Hareketi. İstanbul.
- Hansu, H. (2004). Mu'tezile ve Hadis. Ankara.
- Harizmî, Ebû Abdullah el-Katib Muhammed b. Ahmed b. Yusuf. (1923). Mefâtihu'l-Ulûm. Kahire.
- Hayyât, Ebu'l-Hüseyn Abdurrahman b. Muhammed. (1957). el-İntisar ve'r-Red alâ İbni'r-Ravendi el-Mülhid. (A. N. Nâder, thk.). Beyrut.
- Himyerî, E. S. N. (1948). el-Hürü'l-În. (K. Mustafa, thk.). Kahire.
- Hitti, P. K. (1980). Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi. (S. Tuğ, trc.). İstanbul.
- Hodgson, M. G. S. (1993). İslâm'ın Serüveni. (İ. Akyol, trc.). İstanbul.
- Irakî el-Hanefî, Ebu Muhammed Osman b. Abdullah b. el-Hasan. (1962). Sapıklarla Dinsizlerin Çeşitli Mezhepleri. (Y. Kutluay, trc.). Ankara.

- Işık, K. (1967). Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri. Ankara.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed. (1978). Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zamân. (İ. Abbas, thk.). Beyrut.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmadüddin İsmail b. Ömer. (1981). el-Bidaye ve'n-Nihaye. Beyrut.
- İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim. (1967). el-İmame ve's-Siyase, (M. T. Zeyni, thk.). Kahire.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem. (1970). Lisânü'l-Arabi'l-Muhît I-III. (Y. Hayyat, nşr.). Beyrut.
- İbn Sa'd, Ebü Abdullah Muhammed b. Sa'd. (1968). et-Tabakâtü'l-Kübrâ. Beyrut.
- İbnü'l-Esîr, Ali b. Muhammed. (1979). el-Kâmil fi't-Tarih. Beyrut.
- İbnü'l-Murtaza, Ahmed b. Yahya. (1979). el-Münnye ve'l-Emel fi Şerhi'l-Milel ve'n-Nihal. (M. C. Meşkûr, thk.). Beyrut.
- İbnü'l-Murtazâ, İbnü'l- Murtazâ Ahmed b. Yahyâ. (1961). Tabakatü'l-Mu'tezile. (S. D. Wilzer, thk.). Beyrut.
- İbnü'l-Verdî, Ebu Hafz Zeynüddin Ömer b. Muzaffer. (1970). Tetimmetü'l-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer. (A. R. el-Bedrâvî, thk.). Beyrut.
- İrfan Abdülhamid. (1981). İslam'da İtikadî Mezhepler ve Akaid Esasları, (M. S. Yeprem, trc.). İstanbul.
- İsferâyînî, Ebu'l-Muzaffer Şahfur b. Tahir. (1940). et-Tebşîr fi'd-Dîn ve Temyîzü'l-Fırkatî'n-Nâciye ani'l-Fırak. (M. Kevseri, nşr.).
- İzmirli İsmail Hakkı. (1981). Yeni İlm-i Kelâm. (S. Hizmetli, hzl.). Ankara.
- Josef Van Ess. (2005). "Mu'tezilah", Er, 2nd ed. IX. 6317.
- Kadî Abdülcebâr. (1988). Şerhü'l-Usûli'l-Hamse. (A. Osman, nşr.). Kahire.
- Kâdî Abdülcebâr. (1986). Fazlü'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile. (F. Seyyid, thk.). Tunus.
- Kâdî Abdülcebâr. el-Muhît bi't-Teklîf. (Ö. es-Seyyid Azmi, thk.). Kahire.
- Karadaş, C. (2003). "Mu'tezile Kelâm Okulunun Oluşum ve Gelişim Süreci", Marife. Konya. 2003, sy. 3, s. 13.
- M. Plessner. (1971). "Mihne". İA, VII. 292-294.
- Macit, N. (1996). Kuran'ın İnsan-Biçimci Dili. İstanbul.
- Makrîzî, Takıyyüddin Ebu'l Abbâs Ahmed b. Ali. Kitâbü'l-Mevâizu ve'l-İ'tibâr bi zikri'l-Hitât ve'l-Âsâr (el-Hitatu'l-Makrîziyye). II. Beyrut. 345-346.
- Malatî, Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed. (1936). et-Tenbîh ve'r-Red ala Ehli'l-Ehvâi ve'l-Bida'. (S. Dederîng, nşr.). İstanbul.
- Mes'ûdî, Ebu'l-Hüseyin b. Ali. (1964). Murûcü'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher. III. (M. M. Abdülhamid, thk.). Kahire.
- Mez, A. (1947). el-Hadâratü'l-İslamiyye fi'l-Karni'r-Râbii'l-Hicrî ev Asru'n-Nahda fi'l-İslam. (M. A. Ebu Rîde, trc.). I. Kahire.
- Nevbahti, Ebü Muhammed Hasan b. Musa. (1931). Fırâkû's-Şia. (H. Ritter, nşr.). İstanbul.

- Nyberg, H. S. (1979). "Mu'tezile". İA. VIII. 760.
- Onat, H. (1993). Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği. Ankara.
- Razi, Fahreddin Muhammed b. Ömer. (1982). İ'tikadâtü Fırakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn. (A. S. Neşşar, thk.). Beyrut.
- Religion. (1990). Learning and Science in the Abbasid Period. (L. J. Young, haz.). Cambridge.
- Şehristânî, Muhammed b. Abdülkerim. (1968). el-Milel ve'Nihal. (A. M. Vekil, thk.). Kahire.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir. (1987). Tarihü't-Taberî: Tarihü'l-Ümem ve'l-Mülûk. Beyrut.
- Taşköprüzâde, Ebü'l-Hayr Ahmed Efendi. (1313). Mevzûâtü'l-Ulûm. (K. Mehmed Efendi, A. Cevdet, nşr.). Dersaadet.
- Topaloğlu, B. (1981). Kelâm İlmi Giriş. İstanbul.
- Watt, W. M. (1981). İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri. (E. R. Fırlalı, trc.). Ankara.
- Yücesoy, H. (2005). "Mihne". DİA. XXX. 26-27.
- Zuhdî, H. C. (1990). el-Mu'tezile. Beyrut.